

ПОЗНАВАТЕЛНАТА УТОПИЯ НА АДОРНО СРЕЩУ МЪЛЧАНИЕТО НА ВИТГЕНЩАЙН

Меги Попова

Abstract: *Adorno's cognitive utopia against Wittgenstein's silence.* This paper aims to compare and to make a distinction between the theories of Ludwig Wittgenstein and Theodor W. Adorno regarding the problem of how we speak and what we can and what we cannot speak of. Adorno's critique against rationalized and rigid thought is opposed to Wittgenstein's principle of clear speech and his principle of silence regarding the things "one cannot speak of". In *Negative Dialectics* Adorno formulates a "cognitive utopia", which reveals the possibility of using concepts for speaking of the non-conceptual "reminder" without identifying the object and the concept. This utopia could be seen as an alternative to Wittgenstein's principle of silence and his principle of clear speech and thought. Adorno's suggestion is that the proper "form" for fulfilling this utopia is the essay and the essayistic form.

Keywords: silence, cognitive utopia, concept, non-identical, reminder, saying, showing, constellation.

Увод

Идеята на настоящия текст е да противопостави позициите и подходите за критика на езика и начина, по който той функционира, на двама философи, иначе радикално различаващи се помежду си: ранния Лудвиг Витгенщайн и Теодор Адорно. Задачата в текста е и да се провери дали изобщо те говорят за едно и също нещо, дали изобщо става дума за сходен проблем или за радикално различаване. И още по-конкретно: целта е да се проследи методът и теорията на Адорно от Негативната диалектика, приложен към някои от тезите и изводите на Витгенщайн в Логико-философски трактат. Тезите на Витгенщайн се взимат като конкретен пример за това, срещу което критиката на

Адорно периодично е насочвана и присъства постоянно в текстовете му: формализацията на мисленето, въпреки че ранният Витгенщайн (да не говорим за късния) не е най-типичният пример за тази тенденция. Идеята на текста е да покаже, че срещу принципа на мълчанието на Витгенщайн, може да се противопостави една утопия, предложена от Адорно, която не се примирява с мълчание по отношение на “онова, за което не може да се говори”, както и не се примирява с простата формула, че ясно и безпроблемно може да се говори за онова, за което може да се говори. В някакъв смисъл мълчанието за Адорно би било примирение и отстъпление, а не единствената разумна (и смислена) позиция; от друга страна Адорно ще критикува и “ясното” говорене, за което Витгенщайн толкова много настоява.

Сравнения и различавания между Адорно и Витгенщайн са правени от изследователите. Роджър Фостър в статията си от 2017 – “Работата върху себе си: Адорно и Витгенщайн за терапевтичната задача на философията”¹ прави паралел между късния Витгенщайн от Философски изследвания и части от концепцията на Адорно в Негативната диалектика, като показва как различията между двамата философи не са чак толкова големи и показва как Витгенщайн може да бъде четен и като философ на културата. Тук различаването на Адорно по отношение на задачата или ролята на философията ще бъде направено по отношение на ранния Витгенщайн от Трактата.

“За каквото не може да се говори, за това трябва да се мълчи.”²

Витгенщайн започва (в предговора) и завършва своя Логико-философски трактат с тази обобщаваща основната си теория за казането и показването “мисъл”, станала впоследствие често подхвърляна и използвана по всякакви поводи фраза. Кое е тогава онова, за което не може да се говори, а и онова, за което може да се говори според Витгенщайн? Изглежда, че Логико-философски трактат на Витгенщайн е изграден върху строгите разграничения и изключения; понякога

1 Roger Foster. *Working on the Self: Adorno and Wittgenstein on the Therapeutic Task of Philosophy*. Telos, 179, 2017, 109-33

2 Лудвиг Витгенщайн. *Логико-философски трактат*. Прев. Евгени Латинов, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2003, 240.

това е един от методите, особено в традицията на аналитичната философия, за решаване на някои философски проблеми. Така първата най-абстрактна и формална критика, която би могла да бъде приложена към повечето от тезите в Трактата от позицията на Адорно, е, че те почиват на строги разграничения, които не са непременно обосновани. Една от най-важните теории, развити от Витгенщайн в Трактата, почиваща на строго разграничение, е тази за казването и показването³: “Каквото може да бъде показано, не може да бъде казано.”⁴ Според тази теория езикът има две функции и може да “се държи” по различен начин: веднъж да казва нещо – това са емпиричните пропозиции, които единствено са смислени – или да показва самата структура на езика – логическите пропозиции, които са безсмислени, но истинни.⁵ Има неща, следвайки тази теория, за които не може да се говори, не могат да бъдат правени описателни изказвания, тоест смислени изказвания, а тези неща могат да бъдат само представени чрез показване. Не става ясно обаче дали според Витгенщайн показването означава мълчанието, за което той говори, дали показването, макар и езиково по форма, да е концептуално и епистемологическо мълчание защото такава езикова дейност само наподобява (концептуално) говорене, но всъщност е безсмислена, което не означава, че няма стойност. Не става ясно дали “онова, за което не може да се говори”, трябва да се показва (или да бъде показвано), тоест да се репрезентира по различен начин (ако следваме образната теория за езика от Трактата), или има неща, за които може само да се мълчи, които дори не могат да бъдат изразени и чрез показване.

Кое е онова, за което не може да се говори тогава? Обобщено казано, това е трансцендентното, това е границата (на света), а това за Витгенщайн е езикът като единствен “медиум”: “Следователно границата може да се постави само в езика, а онова, което лежи отвъд

3 Тази теория и изобщо въпросът за ролята на Витгенщайн в Западноевропейската философия на ХХ век, са обяснени на български от Александър Кънев: вж. Александър Кънев. *Западната философия. Парадигми, революции, перспективи*. Том 2. Стара Загора: Идея, 2005, 63-118.

4 Пак там, 199.

5 Александър Кънев. *Западната философия. Парадигми, революции, перспективи*. Том 2. Стара Загора: Идея, 2005, 79.

границата, ще бъде просто безсмислица”⁶. За структурата на езика не може да се говори, тя може само да бъде показвана и общо: за всичко “отвъд” света (и това е “моят свят”) е безсмислено да се говори според Витгенщайн. Тези неща включват: говоренето за езика, метафизическото говорене, изреченията на етиката и естетиката, ценностните изказвания, Кантовото нещо само по себе си и т.н.; за тези неща “трябва да се мълчи”, да се показват или да се намерят други начини за това те да бъдат изразени. Точно по тази причина е и възхищението на Витгенщайн от изкуството и поезията, сякаш той ги припознава като медиум, освободен от задължението да говори смислено, тъй като самата задача на изкуството е съвсем различна. Подобна позиция споделят и други аналитични философи. Рудолф Карнап, например, в края на статията си “Преодоляване на метафизиката чрез логически анализ на езика” повтаря неща, подобни на тези, които Витгенщайн е развил в Трактата: “В действителност обаче той [метафизикът, бел. моя] не е изказал нищо, а само – подобно на художник – е дал израз на нещо.”⁷ Според тях проблемът се състои в това, че метафизиката (традиционната философия) е теоретикообразна, формата ѝ е такава, че привидно казва нещо, но всъщност изреченията ѝ не казват нищо, а само показват, “дават израз” на нещо. Затова Витгенщайн, Карнап и други философи, споделящи тази позиция, ще препоръчат употребата на друг (културен) медиум, за да се изрази, това, което трябва да се изрази - това за Карнап е “чувството за живота”⁸, за Витгенщайн това са “проблемите на живота”, “неизразимото”, “мистичното”⁹. Това друго средство е изкуството, защото изкуството открито показва, но няма намерението да казва (нещо); при него съдържанието е неотделимо от формата.

6 Лудвиг Витгенщайн. *Логико-философски трактат*. Прев. Евгени Латинов, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2003, 180

7 Рудолф Карнап. *Преодоляване на метафизиката чрез логически анализ на езика*. Прев. Тодор Полименов, Философия на логиката II. София: Изток-Запад, 2008, 28.

8 Пак там, 27.

9 Лудвиг Витгенщайн. *Логико-философски трактат*. Прев. Евгени Латинов, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2003, 239-240.

И ако могат да се открият някакви привидни и повърхностни прилики между тези концепции и възгледите на Адорно за изкуството, на което той възлага задачи за изпълнение, с които теорията не би могла да се справи: това да разкрива обективни (и социални) противоречия, което да носи някакъв критически потенциал, то може да се види, че тези концепции са толкова различни, че е трудно да се намери обща точка на пресичане. Да се откажем от обща точка обаче също би било теоретично вредно и “погрешно”, доколкото общата точка е това, че концепции като тези на Витгенщайн и общо - на аналитичната философия – са обект на критика от страна на Адорно, като принадлежащи на това, което Хоркхаймер нарича традиционна теория¹⁰, чиято най-същностна черта е, че издига действителността, това как стоят нещата, на нивото на правило и универсален закон; подвежда възможното до действително, частното до универсално; тя съдържа някаква ригидност, която се забелязва отчетливо в Трактата на Витгенщайн.¹¹

От друга страна, ако се зачетем в Естетическа теория на Адорно ще забележим един повтарящ се мотив в това, че той периодично говори за “истинно съдържание” на художествената творба, на изкуството. Също така ще забележим, че изкуството според Адорно изпълнява и познавателна функция - има за цел да разкрие, най-вече чрез формата си¹², противоречия, нещо фактично, нещо от сферата на “фактите” по терминологията на Витгенщайн, без непременно това “показване” да бъде оценъчно или с някакви практически залози, без претенции да изразява някаква универсална истина, а просто да даде друг, художествен израз на “действителността”, на света; в този смисъл, в това “показване” чрез формата си¹³, изкуството носи някакво

10 Max Horkheimer. *Traditional and Critical Theory*. Selected Essays. Transl. Matthew J. O’Connell and others. New York: Continuum, 2002, 188-243.

11 Например това личи ясно в тезис 4.001: “Съвкупността на изреченията е езикът.” (Пак там, 193); сякаш езикът не се простира извън тази съвкупност.

12 “Неразрешимите антагонизми на реалността се връщат отново в произведенията на изкуството като иманентни проблеми на тяхната форма.” (Теодор В. Адорно. *Естетическа теория*. Прев. Силвия Вълкова, ред. Стилиян Йотов. София: АГАТА-А, 2002, 21).

13 Съществува дебат между Адорно и Лукач за “формализъм” срещу реализъм и кой вид модерно изкуство има по-голям критически (социален) потенциал:

познавателно съдържание, истинно съдържание, което иначе би могло и да се изкаже пропозиционално. Това противоречи на изказването на Витгенщайн, че “Каквото може да бъде показано, не може да бъде казано.”¹⁴ От позицията на Адорно по-скоро следва, че за едни и същи неща може да се говори и те да се показват, докато според Витгенщайн това дали нещо може да бъде казано или показано зависи от самото него, от природата на самото нещо. Сякаш ако показваме нещо (контингентно състояние на нещата), което може и трябва да бъде казано, то ние не сме му дали адекватен израз. В това се състои и разликата – според Адорно нещата нямат *само един* адекватен израз.

Границата между казване и показване не е толкова строга и показването в изкуството за Адорно, дори само чрез форма, носи някакво когнитивно съдържание, казва нещо за някаква област от света, която до този момент вероятно не е придобила концептуално съдържание, за която досега не е правено изказване. Това е и задачата на изкуството според Адорно - да дава израз такива “части” от действителността, които не се подчиняват на общото и на тоталната еднозначна картина на света, която присъства в доминиращите разкази; да разкрие противоречието между всеобщо и единично, цяло и част, което се постига по различни начини в изкуството.

“Всичко, което може да се каже, може да се каже ясно.”¹⁵

По-големите различия между теориите на Витгенщайн и Адорно не са по отношение на това, за което не може да се говори¹⁶, а за онова, за което може да се говори и как може и трябва да се говори

Адорно е твърдо на страната на т.нар. “формализъм” в лицето на: Кафка, Бекет, Шьонберг, Берг, Пикасо и т.н.; този “избор” има пряка връзка с ролята на негативността в теорията на Адорно.

14 Лудвиг Витгенщайн. *Логико-философски трактат*. Прев. Евгени Латинов, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”, 2003, 199.

15 Пак там.

16 В книгата си *Западната философия* А. Кънев твърди, че по отношение на теорията си за показването Витгенщайн стои по-близо до “традициите на трансцендентализма, антинатурализма и новопоявяващото се направление на екзистенциализма.” (Александър Кънев. *Западната философия. Парадигми, революции, перспективи*. Том 2. Стара Загора: Идея, 2005, 95).

за него. Да припомним: за Витгенщайн онова, за което може да се говори са емпиричните факти, контингентното и само изказванията за тях са смислени, защото могат да бъдат истинни или неистинни, истинността им е “случайна”.

В Негативната диалектика Адорно отправя фундаментална критика срещу традиционния тип (рационално) мислене, говорене и начин на познание в това, че, метафорично и абстрактно казано, то налага доминация над предмета, унищожавайки неговата специфика. Самото “ясно”, концептуално мислене, наречено от Адорно “идентичностно мислене” (*Identitätsdenken*) е по-скоро вътрешно присъщо на мисленето, мисленето традиционно “работи” по този начин: “Мисленето е идентифициране” (*Denken heißt identifizieren*).¹⁷ Това е идентифициране на нещо ново с нещо вече познато, използвайки понятие; концептуалното мислене е идентификация на отделното с общото, вземайки предвид характерното и “оставяйки”, отказвайки се от специфичното и нехарактерното. Адорно прави описание на това, което вече е познато от традицията, но критикувайки го.

Негативната диалектика е в пряк диалог не само с научния тип идентичностно мислене, но и с Хегеловата диалектика, общо: с тенденциите на рационализма. Диалектиката е наречена “негативна” по няколко причини и тази негативност има няколко аспекта. Първо, защото тази диалектика няма за цел да “помири” (теоретично) противоречието между цяло и част, между общо и единично, не поради друго, а защото в действителност тези противоречия съществуват и примирявайки ги, “снемайки” ги теоретично, не се решава практическият проблем с тях, а само биват прикривани: “Диалектиката е непрестанното усещане за неидентичност”.¹⁸ И второ, диалектиката е негативна, защото тя се основава на “неправилното състояние на нещата”¹⁹:... “диалектиката е онтология на неправилното състояние

17 Theodor W. Adorno. *Negative Dialektik*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 6. Suhrkamp Verlag, 2003, 15.

18 Пак там.

19 Бернщайн в статията си “Негативната диалектика като съдба: Адорно и Хегел” твърди, че това е основната причина диалектиката на Адорно да се нарича “негативна”. Вж: J. M. Bernstein. “Negative Dialectic as Fate: Adorno and Hegel”. *The Cambridge Companion to Adorno*. Ed. Tom Huhn. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 19-50.

на нещата.”²⁰

И така Негативната диалектика започва с това, че понятието не изчерпва предмета, за който се отнася: “... обектите не попадат под своите понятия без да оставят остатък; те са в противоречие с традиционното правило за адекватност.”²¹ Ако за Хегел истината на предмета е в понятието, то за Адорно е точно обратното: това би било неистината за предмета. Затова на Хегеловото “истинното е цялото”²², Адорно противопоставя, че “цялото е неистинното”²³. Това, че понятието не изчерпва предмета и в предмета винаги остава остатък, неизразим чрез понятието, вероятно винаги е било ясно, но незначително във философската традиция, както и за Хегел например; този “остатък” не е представлявал интерес, защото не е бил смятан за същностен, а и защото бидейки някаква различна част от предмета, нещо особено, то не е и изразимо чрез понятие. За Адорно обаче този остатък е важен, тези остатъци са в основата на противоречието, за което става дума, и би трябвало да получат теоретичен израз. Афирмативните теории, тези, които утвърждават доминантната позиция, а и настоящето положение на нещата, са лоши теории за Адорно, защото те пропускат да говорят за тези остатъци (в действителността).

Така ясното говорене, което Витгенщайн изисква, е в пълно противоречие с това, за което Адорно настоява и е основата на това, което той критикува: чрез концептуалното, ясно, еднозначно говорене се пропуска много, а това опростяване води до погрешно познание, до погрешна теория. Адорно критикува самия инструментариум на ясното говорене в това, че прикрива противоречията и “неясностите”, които са част от действителността; това е идеята и за диалектика по начало още от Хегел: тъй като в действителността нещата съдържат противоречие, затова и теорията трябва да изразява тези противоречия, тя не може да е “ясна” и еднозначна, да говори само

20 Theodor W. Adorno. *Negative Dialektik*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 6. Suhrkamp Verlag, 2003, 20.

21 Пак там, 15.

22 Георг В. Ф. Хегел. *Феноменология на духа*. Прев. Генчо Дончев. София: Изток-Запад, 2011, 101.

23 Theodor W. Adorno. *Minima Moralia. Reflections on a damaged life*. Transl. E. F. N. Jephcott. New York: Verso, 2005, 50.

за едната страна на противоречието; разликата е, че Хегел предвижда “снемане” на тези противоречия, докато Адорно – не.

Тук е и мястото да се посочи и едно друго различие между Адорно и Витгенщайн: по отношение на субективният и обективният “уклон”. За Витгенщайн “светът е моят свят”, в крайна сметка границите на света се задават от хоризонта на субекта – у Витгенщайн преобладава субективистка позиция. Докато при Адорно е обратното: онова, което е водещо, е обектът – обектът се изплъзва и би трябвало да води и да му бъде призната самостоятелност от мисълта. Адорно критикува тази асимилираща функция на мисълта (била тя субективна или колективна) да поглъща обекта си, да го трансформира, да го прави неин и с това да го унищожава. За Адорно остатъкът в предмета е ценен и той се интересува от него: той трябва само да се разкрива, да се показва, без да се асимилира.

За нищо не може да се говори

От тази картина на идентичностното мислене, която Адорно очертава, следва, че за нищо не може да се говори, за нищо не може да се говори “правилно”. Излиза, че самият концептуален начин на говорене и мислене е в някакъв смисъл неправилен, или не докрай правилен, за да изрази по адекватен начин “положението на нещата”; за Адорно това положение на нещата е погрешно, както беше казано. Погрешно в морален план, разбира се, несправедливо, развалено, и ако теорията прикрива това, то тя е идеологическа. Може да се говори много за нормативните основания на тази позиция, но тук само ще се каже, че ги има: за теорията на Адорно има дълбоко нормативни и ценностни основания. И ако за Витгенщайн ролята на философията е да разяснява неясните мисли, да прави ясни неяснотите и не да решава проблеми, а да показва, че проблеми няма, то за Адорно задачата на философията (или поне една от задачите) ще бъде да разкрива проблемите, които не са теоретични или езикови, а реални и практически.

Ясното редуцирано говорене и мълчанието през тази призма на Негативната диалектика биха били примиренчески позиции, дори самозаблуда. Освен това, онова, за което може да се говори, съдържа

такива аспекти, за които не може да се говори и това неможене (поради самият тип концептуално мислене) не е абсолютно, а е контингентно. Тези аспекти са остатъците, за които говори Адорно, а тези остатъци са у всеки предмет; те не са трансцендентни, не са фундамент на предмета, не са основанието, не са най-важното, а са просто различия, нещо специфично, понякога и незначително. Остатъкът не може да бъде просто приравнен и да попадне под това, за което Витгенщайн казва, че не може да се говори, той не е и същото като нещото само по себе си на Кант, защото беше казано, че не е задължително фундамент. И това, че за него (за остатъка, който остава в предмета) не се говори и понятието не го изчерпва, не е универсално положение на нещата - Адорно се осмелява да помисли друго положение на нещата.

Когнитивната утопия на Адорно

Тъй като за Адорно този неконцептуален остатък в предмета е важен, както за теорията, така и в практиката, в Негативната диалектика той формулира една утопия, говорейки за невъзможността остатъкът да бъде концептуално обхванат или засегнат: “Познавателната утопия би била неконцептуалното да се разкрие чрез понятия без то да бъде приравнено до тях”²⁴. Неконцептуалното (този остатък в предмета) да се изрази чрез понятия без да бъде приравнено до понятията, “използвани” в този процес. Адорно не се отказва от концептуалния апарат, защото осъзнава, че това е “инструментът”, с който разполагаме, въпросът е отношението и употребата му да се променят. Сякаш, говорейки, никога да не оставаме с впечатлението, че сме изчерпали предмета, че сме казали нещо ясно и точно, че това е финалното, което може да бъде казано. Затова той говори за понятия, а не за понятие; едно нещо трябва да се разкрива чрез множество понятия, а не чрез едно. Тази утопия е отказ от примирение с принципа на мълчанието - бихме могли да оставим и този остатък неразкрит, по отношение на него може и да се мълчи, а може и да се разкрива чрез изкуство, както беше казано. Въпросът е, че Адорно

24 Theodor W. Adorno. *Negative Dialektik*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 6. Suhrkamp Verlag, 2003, 19.

привижда и възможността това да бъде направено и чрез понятия, езиково, теоретично.

Трябва да се направи едно уточнение по отношение на това, че Адорно формулира точно “утопия”. В текста си “Примирение” (1969) той разграничава “утопичен импулс на мисленето” от утопия, като казва, че той е толкова силен, колкото по-малко кристализира в утопия.²⁵ Общо взето това е и критическото разбиране за утопия, което Адорно има предвид тук под “утопия”: разбира се, няма предвид някакъв ясно определен проект, няма жанрово разбиране за утопия.

Когато Адорно предлага тази утопия за промяна на концептуалната употреба обаче, не става дума само за промяна в самото “отношение” на това как се говори чрез понятия; това би било твърде неясно и субективно. Става въпрос за друга форма на говорене и употреба на понятията, която да се противопостави на рационализиращия и идентифициращ начин, използван от традиционната теория и наука. В Негативната диалектика обаче Адорно е лаконичен по този въпрос и не развива тази утопия: какво точно означава, какви са начините тя да бъде осъществена, като под осъществяване се има предвид непрекъснатото утопично съзнание и стремеж към така формулираната утопия; непрекъснат стремеж към това, използвайки понятия, предметите да не се идентифицират с тях. Тук става въпрос за констелационен тип представяне и мислене – подход, който Адорно заимства от Бенямин. Констелацията позволява съвсем различен подход от този на дефиницията: позволява това предметът (или нещо) да бъде разглеждан от различни страни, фокусът да бъде върху една или друга негова част. Джилиан Роуз в една от най-важните книги, писани за Адорно – Меланхоличната наука. Въведение в мисълта на Теодор В. Адорно – формулира констелационния подход на Адорно така:

Да се разгледа нещо чрез ‘констелация’ означава да се противопоставят сбор от свързани думи или конотации, които характеризират обекта на изследване, без да се предполага, че използваните понятия са идентични с техните обекти.²⁶

25 Theodor W. Adorno. *Resignation*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 10-2. Kritische Modelle 3. Suhrkamp Verlag, 2003, 794-799.

26 Gillian Rose. *The Melancholy Science. An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. London: Macmillan Press, 1978, 90.

За Джилиан Роуз стилът на Адорно е изключително ключов за разбирането на теорията му: съдържанието е неотделимо от формата, защото според Адорно текстът трябва да има формата на това, което представя, а това което се стремят да представят текстовете на Адорно е противоречието; също така: негативността, хаотичността, неяснотата, “неправилността” и т.н. Затова и текстовете му звучат неясно – защото онова, за което се говори не може да бъде изразено ясно.

Освен в стила на самия Адорно, може да се придобие повече яснота относно утопията, формулирана в Негативната диалектика, в едно негово по-ранно есе – “Есето като форма”.

“Есето като форма” (1958)

Есето на Адорно, писано между 1954 и 1958, публикувано по-късно като въвеждащо есе в Бележки за литературата I част - “Есето като форма” - може да внесе яснота и конкретност на утопията, формулирана в Негативната диалектика, въпреки че последната е по-късен текст (от 1969). Есето е този жанр, тази езикова форма, която стои между литература (изкуство) и теория; есето позволява използването на понятия, но без да дефинира, без има за цел да идентифицира обектите с понятията: “всъщност [есето – бел. моя, М. П.] се различава от изкуството по своя медиум, понятията, и чрез претенцията си за истинност, лишена от естетически образ.”²⁷ Есето би могло, благодарение на своята “форма”, да се доближи най-много до това, което Адорно описва като “познавателна утопия”: да изрази неконцептуалното (за което говори) чрез понятия без да идентифицира едното с другото.

Адорно говори и за фрагментарния, недовършен характер на есето и за това, че тази форма позволява говоренето за неидентичното, за остатъчното; позволява да се изразят и противоречията на единичното срещу общото. Адорно казва, че есето “е радикално в своята нерадикалност във въздържането от каквато и да било редукция до принцип, в изтъкването на партикуларното срещу тоталното чрез своя

27 Theodor W. Adorno. “The Essay as Form.” *Notes to literature (Vol. 1)*. Ed. Rolf Tiedemann and Paul Kottman. Transl. Shierry Weber Nicholson. New York: Columbia University Press, 1991, 5.

фрагментарен характер.”²⁸ Фрагментарното писане е и изключително характерно и за самия Адорно – изглежда, че за него този тип писане е радикална форма на изразяване като се има предвид и моралните и практически залози на неговите идеи, а те са критически. И ако се върнем на терминологията на Витгенщайн – онова, което може да се каже – “неправилността на света”²⁹, не може да се каже ясно, защото ясното изказване би било редукция, а редукцията има свойството да пропуска: остатъците, нюансите, различните аспекти. За Адорно критиката под формата на афоризми и фрагменти или под есеистична форма, би била по-радикална отколкото една системна критика, която винаги се основава на “правилно” описание на света; правилно не означава едноизмерно и ясно, а това да бъде направен опит да се изрази и досега неизразеното, да се даде гласност на (теоретично и практически) потиснатото и т.н. Дори и да приемем, че задачата на книги като *Minima Moralia*, която е съставена изцяло от фрагменти, е единствено да опише някакво (погрешно) състояние на нещата, което би била една изключителна редукция, то това не би могло да се направи кратко и ясно, не заради друго, а защото “предметът” не позволява това; както беше казано за Адорно обектът е водещ, а мисълта не трябва да се опитва да го асимилира, да го превърне в нещо, което той не е – нещо просто и ясно. Адорно формулира, но не обобщава тази идея и нагласа така: “Дълбочината на мисълта зависи от това колко надълбоко тя прониква в своя обект, а не от степента, в която го редуцира до нещо друго.”³⁰ Това “друго” е субекта или вече познатото в понятието – общата характеристика, до самата мисъл, което пак би могло да бъде четено като критика към Хегел, за когото обектът се редуцира до мисълта или до “понятието”.

Ако използваме терминологията на Витгенщайн, тъй като есе-то стои между теоретичното и изкуството, то показва чрез казване, но в рамките на теорията на Адорно, това не би било легитимно

28 Пак там, 9.

29 “По отношение на конкретната утопична възможност, диалектиката е онтология на неправилното състояние на нещата.” (Theodor W. Adorno. *Negative Dialektik*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 6. Suhrkamp Verlag, 2003, 20).

30 Пак там, 11.

разграничение. Есето е интересен хибрид, тъй като не е художествено, но не е систематично и научно. Тук не трябва да се оставя с впечатление, че според Адорно есето “изпълва” или осъществява когнитивната утопия, тъй като, както беше казано, разбирането за утопия, което Адорно споделя, е че тя е по-скоро диспозиция и нагласа – това практиката и теорията да е “пропита” с утопичност. Това, което Адорно говори за есето в “Есето като форма” по интересен начин се завръща към оригиналното значение на думата “есе” – опит, опитване. Става дума за опит за изразяване на неконцептуалното чрез понятия – когнитивната утопия от Негативната диалектика. Така тези “опити” могат да се противопоставят на примирението с мълчанието, докато за Витгенщайн тези опити биха били обречени на неуспех.

Библиография

- Адорно, Теодор В. (2002). Естетическа теория. Прев. Силвия Вълкова, Ред. Стилиян Йотов. София: АГАТА-А
- Витгенщайн, Лудвиг. (2003). Логико-философски трактат. Прев. Евгени Латинов, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”
- Карнап, Рудолф. (2008). Преодоляване на метафизиката чрез логически анализ на езика. Прев. Тодор Полименов, Философия на логиката II. София: Изток-Запад
- Кънев, Александър. (2005). Западната философия. Парадигми, революции, перспективи. Том 2. Стара Загора: Идея
- Хегел, Георг В. Ф. (2011). Феноменология на духа. Прев. Генчо Дончев. София: Изток-Запад.
- Adorno, Theodor W. (2005). *Minima moralia: Reflections on a damaged life*. Transl. E. F. N. Jephcott. New York: Verso.
- Adorno, Theodor W. (2003). *Negative Dialektik*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 6. Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit. Suhrkamp Verlag
- Adorno, Theodor W. (2003). *Resignation*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 10-2. Kritische Modelle 3. Suhrkamp Verlag, 794-799
- Adorno, Theodor W. (1991). “The Essay as Form.” *Notes to literature*

- (Vol. 1). Ed. Rolf Tiedemann and Paul Kottman. Transl. Shierry Weber Nicholson. New York: Columbia University Press
- Bernstein, J. M. (2002). "Negative Dialectic as Fate: Adorno and Hegel". *The Cambridge Companion to Adorno*. Ed. Tom Huhn. Cambridge: Cambridge University Press, 19-50
- Foster, Roger. (2017). *Working on the Self: Adorno and Wittgenstein on the Therapeutic Task of Philosophy*. Telos, 179, 109-33
- Horkheimer, Max. (2002). *Traditional and Critical Theory*. Selected Essays. Transl. Matthew J. O'Connell and others. New York: Continuum, 188-243
- Rose, Gillian. (1978) *The Melancholy Science. An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. London: Macmillan Press.